

‘el-KÜTÜB’TEN ‘SRAILİYAT’A BİR KAVRAMIN TARİHİ ÇİNDEKİ YOLCULUĞU

Ali KUZUDİLİ*

Özet

Bu makalede:

- slam literatürünün ilk kaynaklarında sıkça tekrarlanan ‘el-Kütüb = Kitaplar’ kavramının anlamı;
- el-Kütüb kavramının slam öncesi dönemden hicri dördüncü asrın sonlarına kadar olan dönemdeki gelişimi ve srailiyat kavramıyla yer değiştirmesi;
- Kitaplardan gelen nakillerin cümle kalıpları ve genel içerikleri
- srailiyat kavramını ilk kullanan kişilerin önceki bazı çalışmalarda iddia edildiği gibi Mes’ûdî olmayıp, Vehb b. Münebbih olduğu konuları incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kavramlar Tarihi, el-Kütüb, srailiyat, ilk dönem slam literatürü, Hadis.

* Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, kuzudisiali@hotmail.com

A HISTORICAL JORNEY OF A CONCEPT FROM 'AL-KUTUB' TO 'ISRAILIYAT'

Abstract

In this article, has been investigated that

- The meaning of the the word 'al-Kutub = The Books' which is frequently repeated in the first sources of Islamic literature
- Developing of this concept during to the historical process from the pre-Islamic period till the end of the fourth century (AH) and replacing with 'Israiliyat'
- Sentence patterns and their general contents of the transmitters from The Books
- The first person who used the concept of Israiliyat is Vahb b. Munabbih, not Masoode as confirmed into some previous studies.

Key Words: Begriffsgeschichte, al-Kutub, Israiliyat, Early Islam literature, Hadith.

Giri

Kavramlar, tarih boyunca yeni anlam boyutları kazanmakta, bazı anlam boyutlarını ise kaybetmektedir. Zaman içinde kavramların anlamlarının geni lemesi, daralması, dönümesi, başka bir zemine kayması gibi nedenlerden dolayı tarihsel metinlerin anlaşılmasında birçok hatalar ortaya çıkmaktadır. İslamiyat gibi metinlerin temel kabul edildiği bir alanda, kavramların tarihsel yolculuğunu izlemek, bu metinlerin daha sağlıklı anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Bir kavramın tarih yolculu undan söz edece imize göre, 'Kavramlar Tarihi' meselesinden kısaca söz etmek yararlı olacaktır. Kavramlar tarihinin (*begriffsgeschichte*) babası Reinhart Koselleck (öl. 1923-2006), ya amının uzunca bir bölümünü bu terkibe adamı biridir.¹ Onun tespit veya formüle etti i bazı genel geçer kurallar, kavramlarla veya kavramlar üzerinde çalı mak zorunda olan ara tırmacılara yol gösterici mahiyette-dir. O, sözcüklerin tarih içinde de i imini do al ve gerekli görmektedir. Bir taraftan dildeki sözcükler, dönü ebilir anlam çe itlili ine sahipken di er taraftan bir konu her defasında bir ve aynı kavramla açıklanamaya-ca ı için, geçirebilece i de i ime uygun olması gereken birden fazla isimlendirmeyi davet eder.² Sözcük anlamları ile durumların kalıcı biçimde birbirlerine gönderme yapmaları nadirdir. Kavramlar aynı kalırken gerçekli in hızla de i ti i görülmü tür. Hatta bazen kavram, duruma uy-mayan bir biçimde de i ebilir. Ve yine a ırtıcı bir biçimde sözcük tarihiyle eyleyler tarihi birbirinden ayrı geli ebilir.³ Kavramlar ve gerçeklikler, her ikisi de birbirlerine atıfta bulunan, ancak birbirlerini ayırt edilebilir ekilde de i tiren kendi tarihlerine sahiptir. Her eyden önce kavramlar ve gerçeklikler farklı hızlarda de i tikleri için bazen kavramsallık gerçe-in, bazen de gerçeklik kavramsallı ın önüne geçer.⁴ Bu nedenle Tarih,

¹ Ya amı ve çalı maları hakkında özet de erlendirmeler için bkz. Bilmez, Bülent, *Begriffsgeschichte'nin Babası Reinhart Koselleck ve Tarihbiliminde Yenilik Arayışları*, Tarih ve Toplum, 4, Güz, stanbul 2006, 9-44; Kavram hakkında tartışmalar için bkz. Edt. Lehman, Hartmut and Richter, *Melvin, The Meaning of Historical Terms and Concepts New Studies on Begriffsgeschichte*, Washington 1996.

² Koselleck, Reinhart, *Kavramlar Tarihi*, çev. Atilla Dirim, stanbul 2009, 61.

³ Koselleck, a.g.e. 62. Burada kavram ile durum arasındaki ili ki dört ayrı biçimde örnekle-riyle ele alınmıştır.

⁴ Koselleck, a.g.e. 66.

her zaman dil ile anlatılandan daha az veya daha çok şey içerir.⁵

Koselleck'e göre her kavram, çok sayıda zaman katmanını barındırır. Kaynak olarak kabul edilen metinler zamansal yapı açısından üç farklı tiptedir: Bir defada tüketilip bir kenara bırakılması gerekenler; de i en gerçekliklere hızlı ya da yavaş uyum sağlayanlar ve son olarak yenilikçi biçimde ortaya çıkıp zamanla benimsenen ve zamansız bir gerçekli e sahip olma iddiası taşıyanlar. Son çe it metinler, ilkyazım biçimleriyle ele alınırlar ve klasik statüsünü elde ederler. Bu statü artık de i mez. Ancak bir kere girdi i formun daha iyisinin bulunmasına da izin vermez. Dolayısıyla klasik bir metin hem bir defalık olma, hem de buna karşılık olarak sürekli tekrarlanabilir şekilde okunma paradoksunu gerçekle tirir.⁶

Bu makalede inceleyeceğimiz el-kütüb kavramı, gerçekte ikinci tip kavrama daha yakın gözükmele birlikte Koselleck'in kavramları ele alı yla buradaki bakış arasında birbiriyle örtü meyen bazı noktalar bulunmaktadır. Öncelikle burada incelediğimiz kavram, ne geçmi te ne de bugün toplumsal/siyasal bir hareketle ilişkili bir yapıya sahip olmamıştır; ancak İslam ilahiyatının köklerine sirayet etmiş olması dolayısıyla büyük bir güce sahip olduğu undan önem arz etmektedir.

Diğer taraftan bu ara tırmamız bir kavramın tarihsel sürecini incelemekle birlikte aslında tarihsel gerçeklik içinde bir durumun hangi kavramlarla ifade edildiğini göstermeye çalışmaktadır. Söz konusu edilen tarihsel durum şudur: Büyük oranda Yahudi ve Hıristiyan kaynaklarından nakledilen efsane, kıssa, olay veya bilgi, u veya bu şekilde İslam kaynakları arasına karışmıştır. Elimizde bulunan en eski hadis, tefsir,

⁵ Koselleck, a.g.e. 69.

⁶ Koselleck, a.g.e. 92-99.

tarih ve zühd kitaplarındaki rivayetlerde bu tür kitaplara atıflar yapılması, tarihsel durumu ortaya koymaktadır. Hicri birinci asırdan itibaren varlığını hissettiren ve sonraki yüzyıllarda büyük bir problem haline gelen bu durum, 'israiliyat' kavramıyla tanınmaktadır.

Roberto Tottoli, 'isrâliyyât' kavramının kökeni ve kullanımını üzerine yazdığı bir makalede, söz konusu kavramın ortaya çıkışını ve ilerleyen tarihlerde hangi anlamlarda kullanıldığını incelemiştir.⁷ O, Goldziher'in bazı çalışmalarına atıfta bulunarak bu terimin ilk kez Mes'ûdî tarafından kullanıldığını yinelemektedir. Önceleri 'srailo'ulları'na ait abartılı rivayet türü anlamına gelen bu kavramın daha sonra bir kitap adına benzer biçimde anıldığını belirten Tottoli, daha ileri zamanlarda ise israiliyat türü haberlerin bir araya getirildiği kitaplar anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. Yazara göre israiliyat en geniş etki alanına 20. yüzyılda ulaşmış ve kozmogoni ve peygamberlere ilişkin rivayetleri tanımlayan en yaygın terim haline dönüşmüştür.⁸ Son olarak 1946'da 'srail devletinin kurulmasıyla kavrama siyasi bir boyutun da eklendiğini belirten yazar, örnek olarak Ebu Reyze'nin *İlk Siyonist Ka'bu'l-Ahbâr* adlı kitabını göstermektedir.⁹

Tottoli, israiliyat kavramının tarihini, hicri dördüncü asırdan günümüze kadar anlatmış ancak kavramın tarihsel süreci açısından oldukça önemli olan, dördüncü asırdan öncesi hakkında bir bilgi vermemiştir. 'srâliyyât kavramı dördüncü asırda birdenbire ortaya çıkmadığına göre onun mutlaka evveliyatının olması gerektiği açıktır. Bu makalede 'israili-

⁷ Tottoli, Roberto, "İslâmî Literatürde 'srâliyyât Teriminin Kökeni ve Kullanımı", çev. Mesut Kaya, *Marifé*, Konya 2010, c. X, sy. 2, ss. 201-215.

⁸ Tottoli, a.g.m. 213.

⁹ Tottoli, a.g.m. 214.

yat' ile anlatılmak istenen mefhumun ilk üç asırda a ırlıklı biçimde 'el-kütüb' kavramıyla ifade edildi ini belirterek, bu kavramın tarihsel sürecini anlatmaya ve onu israiliyatın kavramsal tarihine ba lamaya çalı ca ız.

'el-Kütüb' Kelimesinin Anlamı

Sözlükte *el-kütüb*, kitâb kelimesinin ço ulu olup bir eyi sıra sıra dikmek anlamına gelen ketb kökünden gelmektedir.¹⁰ Harflerin uç uca biti tirilmesinden dolayı, yazı yazmak da bu kelimeyle ifade edilmi tir.¹¹ *Kitâb*, birle tirilen, bir araya getirilen (deri, sahife vb.) eyler toplulu u anlamına gelmektedir.¹² slam'ın ilk dönemlerinde mutlak olarak el-Kitâb denildi inde bununla Tevrat anla ıldı ı, Kitabullah denildi inde ise Kur'an veya Tevrat anlamına gelebilece i bn Manzûr'un açıklamalarından anla ılmaktadır.¹³ Fakat daha sonra el-kitab kelimesinin Tevrat anlamı çok gerilerde kalmı ve Kur'an anlamı ön plana çıkmı tir. Genel olarak slâmî literatürde *kitâb*, "Kur'an, vahiy, mektup, belge, iki kapak arasında toplanmı bilgi, bir eserin ana konularından her biri" gibi çe itli anlamlarda kullanılmı tir.¹⁴

Yazının ve yazılı malzemelerin ortaya çıkı ı, geli mesi kitaplarda toplanması ve yaygınla ması, uzun bir tarihi süreci kapsamaktadır. Bizim burada asıl amacımız, slam'ın ortaya çıktı ı ve yayılmaya ba ladı ı

¹⁰ Halil b. Ahmed, Ebû Abdırrahman el-Basrî (öl. 170/787), *Kitabu'l-Ayn Müratteben ala Hurüfî'l-Mu'cem*, (I-IV), thk. Abdulhamîd Hendâvî, Beyrut 2003, IV, 8.

¹¹ Es-Saâlibî, Abdülmelik b. Muhammed b. smail (öl. 429/1037), *Fıkhü'l-Lüğa ve Sirru'l-Arabîyye*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Kahire 2002, 216.

¹² bn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali (öl. 711/1311), *Lisânü'l-Arab* (I-XV), Beyrut 1993, I, 698.

¹³ bn Manzûr, a.g.e., I, 699.

¹⁴ Bozkurt, Nebi, "Kitap", D A, XXVI, 120-121.

co rafyada, slam öncesinden hicrî dördüncü asrın sonuna kadar olan dönemde, el-kütüp (kitaplar) denildi inde bu kelimeyle hangi dönemde ne tür kitaplar/sahifeler kastedildi ini görebilmektir. Bu konuyu ara tır-
mamızın nedeni, a a ıda örneklerine sıkça rastlayaca ımız biçimde bir-
çok ravi ve müellifin, israiliyat türünden sayılabilecek bilgilerin kayna ı-
nı açıklarken '*el-kütüb*'e atıfta bulunmasıdır.

slam'dan Önceki Dönemde *el-Kütüb*

slam'dan önceki dönemde Orta Do u'da zengin sayılabilecek bir literatür bulunmakla birlikte ümmi bir kavim olan mü rik Araplar'ın onlara ilgi gösterip ö renmeye çalı tıklarını söylemek zordur. Onlar, Tevrat ve ncil gibi kitapların varlı nı genelde bilseler de, bu kitaplar hakkında detaylı bilgiye sahip de illerdi.

slam'ın ilk dönemlerinde Medine ve çevresinde ya ayan Yahudi asıllı veya aslen Arap olup sonradan Yahudile mi kavimlerin durumu da mü rik Araplardan pek farklı de ildi. *Habr* veya *ahbâr* adı verilen Ya-
hudi bilgileri Yahudili in kutsal kitapları hakkında mutlaka bilgi sahi-
biydiler. Ancak bu kitaplar sınırlı sayıda bulundu undan ve ancak belirli
ki iler onlara ula abildi inden yaygınlık kazanmamı tı.

Araplar içinde kitaplarla en çok me gul olanlar Hıristiyanlardı. Din, tarih, edebiyat, felsefe ve tabii bilimler alanlarında, devrin önemli ilim merkezlerinde bulunan kitaplarla yakından ilgilenen Rum, Süryani ve Arap Hıristiyanlar bulunmaktaydı.

slami kaynaklarda slam öncesi dönemlerde Mekke ve yakın çevresinde "kitapların" ve "sahifelerin" okuma yazma bilen nadir kimse-
lerce bilindi ine ve okundu una dair bazı anekdotlar bulunmaktadır. Örne in Abdulmuttalib'in, o lu Abdullah'ı evlendirmek istedi inde

Tebâle halkından Yahudile mi bir kâhine gitti i anlatılırken, onun kitaplar okumu olan biri oldu u zikredilmekte ve adının Fatıma binti Merri'l-Has'amiyye oldu u belirtilmektedir.¹⁵ Aynı ekilde, Varaka b. Nevfel'in, Hz. Muhammed'e gönderilen mele in Cebrail oldu unu söylemesiyle ilgili rivayet sarmalında¹⁶ yer alan bazı haberlerde, onun kitaplar okudu u¹⁷ belirtilmektedir. Hz. Peygamber ile bir konu masında Dimâm b. Sa'lebe'nin söyledi i sözler de benzer ekildedir: "Ben kitapları, Tevrat'ı, ncil'i ve Zebur'u okudum, böyle bir söz duymadım..."¹⁸ Ayrıca kitaplarda Hz. Muhammed'in bazı sıfatlarını gören kişilerle ilgili rivayetler,¹⁹ müriklerin Hz. Muhammed'i, kitaplar sahibi Abd b. Hadramî'den bilgi aldı ı yönünde suçlamalarıyla ilgili haber,²⁰ Hiraklius'un kendi din adamlarına çıkı rken söyledi i "Vallahi, okudu unuz kitaplardan biliyorsunuz ki, gelecek olan Peygamber, aya ımın bastı ı bu toprakları ele geçirecektir..."²¹ sözü, bu konudaki di er örneklerdir. Bu rivayetlerin bir bölümünün sonraki devirlere ait olmasından ku kulanılsa da, bütün

¹⁵ el-Harâitî, Ebû Bekir Muhammed b. Cafer (öl. 327/939), *Hevâtîfü'l-Cinân*, thk. brahim Salih, 2001, 50.

¹⁶ *Sarma*/kavramı *Rivayetin Yapısal Analizi Yöntemi*ndeki temel kavramlardan biri olup bir kök etrafında birle en rivayetler toplulu unu anlatmaktadır. Bkz. Kuzudi li, Ali, "Rivayetlerin Yapısal Analizine Giri : bn Sayyad ile ilgili Rivayetler Üzerine Yöntem Uygulaması", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, stanbul 2009, c. VII, sy. 2, ss. 85-128.

¹⁷ el-Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. şâk (öl. 272/885), *Ahbârü Mekke fî Kadîmî'd-Dehri ve Hadisîhi* (I-VI), thk. Abdumelik Abdullah Dehî , Beyrut 1993, IV, 54; Cevâd Ali (öl. 1408/1987), *el-Mufâssal fî Tarihî'l-Arab Kable'l- slâm* (I-XX), XV, 319.

¹⁸ Heysemî, Nureddîn Ali b. Ebî Bekir (öl. 807/1404), *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid* (I-X), Beyrut 1992, IX, 370.

¹⁹ el-Âcurî, Ebû Bekr Muhammed ibnu'l-Huseyn (öl. 360/971), *e - erîa* (I-V), thk. Abdullah b.Ömer b. Süleyman ed-Demîcî, Riyad 1999, III, 1446 vd.

²⁰ Hâkim, Ebû Abdillâh en-Neysabûrî (öl. 405/1014), *el-Müstedrek ala's-Sahihayn* (I-IV), thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut 1990, II, 389.

²¹ bn Hanbel, Ahmed b. Muhammed (öl. 241/855), *Müsned* (I-L), thk. uayb el-Arnaût ve di erleri, Beyrut 2001, XXIV, 416.

olarak bakıldı nda onların bir fikir verecek nitelikte oldukları görülmektedir.

Kur'an'da *el-Kütüb*

Kur'an'da kitaplardan söz edilmesi²², Mekke ve civarında yaayan insanlardan bir bölümünün onlar hakkında bilgi sahibi olduklarını gösteren en önemli göstergedir. Kitâb kelimesi, Kur'an'da, altısı ço olamakla birlikte 261 kez kullanılmı tır. Amel defteri ve levh-i mahfuz anlamlarında kullanılanların dı nda genel olarak Allah'ın gönderdiği vahyi ifade etmektedir.²³ Burada tekil halinden ziyade ço ul biçiminde kullanımından söz edece iz.

el-kütüb, harf-i tarifli ekliyle Kur'an'da yalnızca bir yerde bulunmaktadır. Kelimenin yer aldığı ifade (), dikkat çeken bir söz dizimine sahiptir ve anlam kaybı olmaksızın Türkçeye çevirmek ancak uzun bir cümleyle öyle mümkün olabilmektedir:

*"O gün, üzerine çokça yazı yazmak amacıyla hazırlanan tomarın dürü-lü ü gibi gö ü düreriz..."*²⁴

Bu ayette 'li'l-kütübi' ifadesi kitaplar de il, 'çokça yazı yazmak için' anlamına gelmektedir.²⁵ Bir sonraki ayette Tevrat ve Zebûr'dan söz edildi i de göz önüne alınarak, burada verilen misalin Yahudi kutsal

²² Toprak, Mehmet Sait, " İslami Gelenekte Kitabet Aleyhtarlı mın Yahudi Men ei ddiası", Dr. M. Sait Toprak, D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı: XXV, zmir 2007, 147-175, s. 149.

²³ Krenkow, F, "Kitap", A. VI, 829; Üzüm, İlyas, "Kitap", D A. XXVI, 121-122; Türk, Nurdan, *Kur'an'da Kitap Kavramı* (basılmamış doktora tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2001.

²⁴ Enbiya, 21/104.

²⁵ Çünkü 'el-kitâb'ın aslı 'el-binâ' gibi master olup sonradan 'mektub' anlamını kazanmış tır. Bu anlamda (il-kütübi) 'çokça yazı yazmak için' anlamındadır. Bkz. ez-Zemah erî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr (öl. 538/1143), *el-Ke âf'an Hakâiki avâmidî't-Tenzil* (I-IV), Beyrut 1986, III, 137.

metinlerinin yazımında kullanılan, rulo ekinde drlm deri veya par menler olabilece i d nlebilir. Yahudi gelene inde kutsal metinlerin yazımı, ayrıntılı ve kesin kurallara ba lıydı. Yazma i lemi ba lama- dan önce, artlarına uygun deri veya par men, e itli kimyasallarla özenle hazırlanıp rulo haline getirilirdi.²⁶ Ayetin nazil oldu u dönemde ve çevrede ya ayan insanlar, muhtemelen kutsal metinlerin yazılı oldu u bu rulolar hakkında bilgi sahibi olduklarından, g n nasıl drlece i bu misalle anlatılmı olmalıdır.²⁷

Kur'an'da iki ayette 'kütüb' kelimesi harf-i tarifsiz biçimde yer almaktadır. Bunlardan birincisinde, 'Allah'ın indirdi i kitap/vahiy'²⁸ di erinde ise 'Kur'an'ın hükümleri'²⁹ kastedildi i belirtilmektedir.³⁰

Kur'an'daki  ayette ise 'Allah'ın kitapları' anlamına gelen 'ktbihi' kelimesi geçmektedir.³¹ Kur'an ve ondan önce indirilen kitapların tasdik edildi i bu ayetlerin yorumuyla ilgili klasik tefsir kitaplarındaki genel e ilim, ktbihi kelimesini herhangi bir kayıt olmaksızın 'vahiy' ekinde açıklamak olmu tur. Tefsirlere göre, Kur'an'da birkaç yerde, o günkü Medine ve civarında bulunan Yahudi veya Hıristiyanların ellerindeki kutsal kitapların, isimleri de zikredilerek Kur'an'ın bir hükmüne

²⁶ Bkz. Jewishencyclopedia.com, *manuscript* mad.

²⁷ Bu ayet ba lamında, klasik tefsir kitaplarında yazı rulolarıyla ilgili hiçbir ifade bulunamamı tur. Kur'an'da kitap anlamında kullanılan kelimelerle ilgili de erlendirmeler için bkz. Cevad Ali, *Mufasssal*, XII, 131 vd.

²⁸ Sebe 34/44.

²⁹ Beyyine 98/3.

³⁰ Bkz. et-Taberî, Eb Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (l. 310/922), *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'ân* (I-XXIV), thk. Ahmed Muhammed akir, Beyrut 2000, XX, 415; XXIV, 540; Beydâvî, Eb Saîd Abdullah b. Ömer (l. 685/1286) *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil* (I-V) Beyrut 1997, IV, 250; V, 328; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1361/1942), *Hak Dini Kur'an Dili* (I-IX), stanbul 1971, VI, 3966; IX, 5990.

³¹ Bakara 2/285, Nisâ 4/136, Tahrim 66/12.

ahit gösterilmesi,³² söz konusu kitapların tümüyle Allah'ın kelâmı oldu u anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla, kayıtsız olarak Allah'ın kitaplarını tümüyle tasdik etmenin, Kur'an haricindeki di er kutsal kitapları mevcut halleriyle kabul etmek anlamına gelece i dü ünüldü ünden olmalı ki *kütübihî* kelimesi, cins anlamda 'kitap' yani vahiy olarak açıklanmış tır.³³

Bu açıklamalara göre dü üdü ümüzde 'kütübihî' kelimesinin kavramsal anlamı, ço ul haliyle di dünyada kar ılıksızdır. Yani Tevrat, Zebur ve ncil, Allah'ın peygamberlerine gönderdi i kitaplardır ama bu kitaplar Yahudi ve Hıristiyanların ellerinde bulunan kutsal kitaplara kar ılık gelmemektedir. Muhtemelen bu nedenle ço ul olan *kütübihî*, vahiy anlamında tekil olan *el-kitâb*a çekilmi tir. Alıntı yaptı ımız müfessirlerin görü lerinden ortaya çıkan sonuç, hem vahiy anlamında hem de kitâb anlamında Allah'ın tek kitabı vardır; o da Kur'an'dır.

Yukarıdaki görü üzerinde tartı ılabilir fakat her durumda açık olan husus, *kütüb* kelimesinin Kur'an'ın nazil oldu u dönemde kavramsal bir anlama sahip oldu udur. Bu kavramsal anlam erken dönem müfessirlere göre vahye kar ılık gelse de Müslümanların zihninde bir ucundan Yahudi ve Hıristiyanların o dönemde ellerinde olan Tevrat ve ncil ile mutlaka ili kiliydi. slam'n tezleriyle örtü en konularda bu kitaplar-

³² Al-i mran 3/93; Maide 5/43; Araf 7/157.

³³ Örne in bkz. Taberî, *Tefsir*; VI, 125. Bu kaynakta ilk anlam, kayıtsız ekilde 'Allah'ın daha önce indirdi i kitaplar' olarak açıklandıktan sonra di er yorumlara yer verilmi tir. Muhammed Esed, 'kütübihî' kelimesine ço unlukla vahiy anlamı vermi tir. Bkz. Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı* (I-III), çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, stanbul 1999, II, 881; III, 1292.

dan deliller gösterilmesi bunun açık i aretidir.³⁴

Hz. Peygamber döneminde *el-Kütüb*

Rivayetlerde *el-kütüb* kelimesinin genel anlamda kader³⁵, amel defteri³⁶, mektup³⁷, resmî evrak³⁸ vb. anlamlarda kullanıldı ı görülmektedir. Ayrıca *el-kütüb*'ün erken dönem tefsirlerden birinde hadis kitapları anlamında kullanılmı olması, hadis kitap/sahifelerinin H. 150 yılından önce oldukça yaygınla mı oldu unu göstermesi açısından dikkat çekicidir.³⁹ Bu tür kullanımlar konumuzun dı nda kaldı ndan yalnız de inmekle yetinip el-kütüb'ün konumuzla ilgili anlamı üzerinde duraca ız.

Hz. Peygamber'e isnad edilen bazı rivayetler onun, Ehl-i kitabın sahip oldu u kitapları genel olarak el-kütüb adıyla isimlendirdi ine i aret etmektedir; ancak bu rivayetler, onlarda bulunan bazı zayıflıklar nedeniyle tam bir yargı belirtmeye yetecek düzeyde de ildir ve muhtemelen daha sonraki döneme aittir. Örne in Hz. Peygamber'e isnat edilen bir rivayet, Kur'an'ı anlamaya te vik etmekte ve Mi na'dan uzak durulmasını tavsiye etmektedir. Rivayetin devamında Hz. Peygamber'e Mi na'nın

³⁴ Örne in Hz. Peygamber'in önceki kitaplarda müjdelendi ini anlatan teb irât konusu için bkz. Güner, Osman, *Resûlullah'ın Ehl-i Kitap'la Münâsebetleri*, Ankara 1997, s. 139 vd.

³⁵ bn Hanbel, *Müsned*, IV, 487.

³⁶ bn Hanbel, *Müsned*, XLI, 302.

³⁷ el-Ezrakî Muhammed b. Abdullah b. Ahmed (öl. 250/864), *Ahbârü Mekke*, thk. Abdumelik b. Abdullah (I-II), 2003, II, 111.

³⁸ Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr (öl. 292/905), *Müsned* (I-XVIII), thk. Heyet, Medine 2009, XII, 162; Nesâî, Ebû Abdîrahman Ahmed b. uayb, (öl. 303/ 915) *es-Sünenü'l-Kübrâ* (I-X), thk. Hasan Abdülmün'im, Beyrut 2001, VIII, 386.

³⁹ Mukâtil b. Süleyman el-Ezdî (öl. 150/167), *Tefsîr*; thk. Abdullah Mahmud ahate, (I-V), Beyrut 1423, V, 67. Bu esere daha sonradan ilaveler yapılmı olabilece i konusunda derlendirmeler için bkz. Türker, Ömer, "Mukâtil b. Süleyman", D A, XXXI, 134-136.

ne oldu u sorulmakta, o da Mi na'nın *el-kütüb* oldu unu söylemektedir.⁴⁰ Yine Hz. Peygamber'e isnat edilen bir ba ka rivayette, Kur'an için '*Tevrâtü'n-muhdese = yeni Tevrat*' ve '*ehdase'l-kütüb = el-kütüb'ün en yenisi*' nitelendirilmesi yapılmaktadır.⁴¹ Bir ba ka rivayette ise Hz. Peygamber'in, evinin kapısı önünde oturup Kur'an'ın bir ayeti üzerine tartı an ashabına kızdı ı, onların üzerine toprak savurarak, "Sizden öncekiler peygamberleri hakkında ihtilafa dü melerinden ve *el-kütüb*'ün bazısıyla bazısını vuru turduklarından helak oldular..." dedi i⁴² belirtilmektedir. Hz. Peygamber'in '*kitaplarda*' insana el-kerm denildi ini, Arapların ise el-kerm'i üzüm anlamında kullandı nı bildiren ba ka bir rivayet⁴³ onun el-kütübü referans göstermesi açısından gerçekten ilginçtir. Bir ba ka rivayette ise, el-kütüb'ün tek kapıdan Kur'an'ın ise yedi kapıdan nazil oldu u bildirilmektedir.⁴⁴

Ashap, Hz. Peygamber döneminde Yahudi ve Hıristiyan dinlerine ait kitaplara ra bet etmemi lerdı. Bunun nedeni, merak ettikleri bir konuyu do rudan Hz. Peygamber'den ö renebilme imkânına sahip olmalarıydı. Hz. Ömer örne inde oldu u gibi, münferit birkaç olayda Hz.

⁴⁰ el-Becelî, Ebu'l-Kâsım Temmâm b. Muhammed (öl. 414/1023), *el-Fevâid* (I-II), Riyad 1412, II, 127. Bu rivayetin isnadı zayıf görülmü tür. Rivayetin aslı mevkûftur. Bkz. Cerrâr, Nebîl Sa'düddîn Selim, *el-İmâ ile Zevâidü'l-Emâlî ve'l-Eczâ* (I-VII), Riyad 2007, IV, 378.

⁴¹ bn Ebî eybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (öl. 235/849), *el-Musannef* (I-XV), thk. Abdulhalik el-Afganî, Karaçi 1987, VI, 318. Bu rivayet bir ba ka kaynaktan Ka'b'in sözü olarak nakledilmektedir. Bkz. Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman es-Semerkandî (öl. 255/869), *Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (I-IV) Riyad 2000, IV, 2095.

⁴² bn Hanbel, *Müsned*, XI, 304.

⁴³ et-Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed (öl. 360/970), *el-Mu'cemü'l-Kebîr* (I-XXV), thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefî, Mısır1994, VII, 266. Aynı rivayet el-kütüb kelimesi olmaksızın u kaynaktan da bulunmaktadır: Bezzâr, *Müsned*, X, 464.

⁴⁴ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, IX, 26.

Peygamber'in di er kitapların okunmasına kızması⁴⁵, dü üncelerimizi destekler mahiyettedir. Kanaatimizce bu dönemde, el-kütüb denildi inde Müslümanların, Yahudi ve Hristiyanları okurken gördükleri ve içeriklerini bilmedikleri dini kitaplar anla ılmaktaydı.

Sahabe Döneminde *el-Kütüb*

Sahabe döneminin sonuna do ru Müslümanların di er dinlerin kitaplarına ilgilerinin arttı nı görüyoruz. Yahudilikten ve Hristiyanlık'tan slam'a hidayet etmi olanların önceki kitaplarından naklettikleri veciz ifadeler ve hikâyeler Müslümanların merakını çekmi ve ilgiyle kar ılanmı tır.⁴⁶

Kitaplardan nakilde bulunanlar içinde mühtedî ve sahabi sıfatını taşıyan en mehur ki i üphesiz Abdullah b. Selâm (öl. 43/663) 'dır.⁴⁷ Onun Medine içinde hatırı sayılır bir âlim oldu u ve Tevrat'ı çok iyi bildi i rivayetlerden anla ılmaktadır.⁴⁸ İlk be kitabın dı nda, onun Yahudiliğin kutsal kitaplar dizisinden hangilerini tedris etti i, daha önemlisi nakillerde bulunurken bunlardan hangisini kullandı ı bilinmemektedir.⁴⁹ Abdullah b. Selâm'dan gelen rivayetler genel olarak incelendi inde onların önceki peygamberler ve ümmetlerle ilgili efsanevi bilgilerle kıyamet

⁴⁵ bn Hanbel, *Müsned*, XXIII, 349.

⁴⁶ bn Abbas'ın bir sözü bu ilginin ula tı ı boyutu göstermektedir: "Ehl-i kitaba, kitapları hakkında nasıl soru sorarsınız? Halbuki yanınızda ahit yönünden Allah'a en yakın olan Allah'ın kitabı var. Onu okuyorsunuz ama anlamıyorsunuz." bn Ebî eybe, *Musannef*, V, 313; Buhârî, Ebû Abdillâh smail b. brahim (öl. 256/869), *el-Câmiu'l-Müsnedü's-Sahih* (I-IX), thk. Muhammed Zühayr b. Nâsır en-Nâsır, Beyrut 2001, IX, 153.

⁴⁷ Birçok ara tırmacı, Yahudi Kültürünün hadis rivayetlerine karı masında mühtedilerin rolünü inceleyen çalı malar yapmı lardır. Bu çalı malar hakkında bkz. Hıdır, Özcan, "Yahudi Kültürünün Hadislere Etkisi ddiası", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, stanbul 2005, c. III, sy. 1, ss. 7-37, s. 17.

⁴⁸ Buhârî, IV, 206; VI, 37; VIII, 172.

⁴⁹ Onun Talmud'u babasından tedris etti i bilgisi için bkz. Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Selâm", D A, I, 135.

öncesi meydana gelece i belirtilen birtakım kehanetler oldu u görülür.

Yahudilikten ihtida eden fakat sahabi olmayan en me hur ki i ise Ka'bu'l-Ahbâr (öl. 32/652)'dir. Ka'b, sahabi ve tabiûn nezdinde Yahudi kutsal kitaplarını çok iyi bilen bir ilim deryası olarak görülmü tür. Hadis ravileri onun aracılı ıyla el-kütüb'den, önceki ümmetler, peygamberler, melâhim, kıyamet alemleri, cennet, cehennem vb. konularda birçok rivayet nakletmi lerdir.

Ashaptan bazıları Ehli kitaptan slam'a dönen bilginlerle yakın münasebetleri sayesinde kitaplar hakkında bilgilerini arttırdılar.⁵⁰ Örne in Ka'b'ın sahabeden biriyle bir araya geldi i ve ona kitaplardan bazı nakillerde bulundu u, sahabînin de ona Hz. Peygamber'den hadis riva-yet etti i ekindeki rivayet sarmalı buna i aret etmektedir.⁵¹ Rivayetler-den anla ıldı na göre sahabeden bazıları, yalnız hidayete ermi Yahudi ve Hıristiyanlardan i ittikleriyle yetinmeyerek, kitaplardan bazılarını bizzat okuyup incelemi tir.⁵²

Mühtedi kimselerin kitaplardan nakillerde bulunması, bazı saha-bilerin kitapları okuması ve rivayetlerinde onlardan söz etmesi insanların *el-kütüb* kelimesine a ina olmasını sa lamı tir. slam öncesi ve Hz. Pey-

⁵⁰ Ashaptan 'kitap' okuyanlar için bkz. el-Kettâni, Muhammed Abdulhay b. Abdilkebir (öl. 1382/1962), *et-Terâtibu'l-dâriyye* (I-II), thk. Abdullah el-Halidî, Beyrut 1927, II, 281.

⁵¹ Ebû Hüreyre hakkında bkz. Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (öl. 211/826), *Tefsîr* (I-III), thk. Mahmûd Muhammed Abduh, Beyrut 1998, III, 95; bn Hanbel, *Müsned*, XIII, 140. Farklı rivayet için bkz. Bezzâr, *Müsned*, XIV, 358; Abdullah b. Abbas hakkında bkz. Abdurrezzak, *Tefsîr*, III, 251; Abdullah b. Amr hakkında bkz. bn Vehb, Ebû Abdillâh Muhammed (öl. 197/813) *el-Câmi fi'l-Hadis*, Riyad 1995, 745; Hâkim, *Müstedrek*, III, 607.

⁵² Örne in Abdullah b. Amr hakkında bkz. bn Hanbel, *Müsned*, XI, 469; Ebû Davud, Süleyman b. E 'as es-Sicistânî (öl. 275/888), *Sünen* (I-IV), thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, Beyrut 1995, IV, 114. Farklı bir rivayet için bkz. bn Hanbel, *Müsned*, XI, 620; Nuaym b. Hammâd el-Mervezî, Ebû Abdillâh (öl. 228/843), *Kitâbü'l-Fiten* (I-II), thk. Semîr Emîn ez-Züheyri, Kahire 1991, I, 115.

gamber döneminde Tevrat ve ncil adıyla genel olarak bilinen kutsal kitaplara kar ılık gelen el-kütüb, sahabe döneminde, daha detaylı bilinen ve onlardan nakiller yapılan kitaplar haline gelmi , anlam yönünden geni lemi tir. el-kütüb'ün Yahudi ve Hıristiyanların dinî kitaplar dizisi anlamında kavramla maya ba ladı mı, ilgili haberlerde bu kelimededen sıkça söz edilmesinden anlayabiliyoruz.

Tabiûn ve Sonrası Dönemlerde *el-Kütüb*

Tabiûn döneminden itibaren el-kütüb kavramının anlamı daha da geni lemi , Tevrat ve ncil, bu iki kitaba dâhil edilen metinler, apokrifler, bu kitaplar üzerine yapılmı tefsiri çalı malar, farklı kültürlere ait edebî ve ahlakî eserler, göklerin, yerin, karanın, denizlerin ve muhtelif varlıkların yaratılı mı, tuhaf özelliklerini anlatan 'acaib' türü kitaplar kavramın kapsamı alanına girmi tir. Bu dönemde özellikle Hıristiyanların dinî kitaplar dizisi daha detaylı bir ekilde incelenmi , onlardan yapılan nakillerin sayısı, öncekilerle kıyaslanamayacak derecede artmı ve dini kitaplar dizisinden elde edilen bilgilerin yo un oldu u müstakil eserler telif edilmi tir.

Bu dönemin öne çıkan simalarından biri olan Vehb b. Münebbih (öl. 114/732)'in "*el-kütüb doksan küsür kitaptır; ben onlardan yetmi küsürünü okudum*" dedi i bildirilmektedir.⁵³ O, peygamberler tarihini yazan ilk ki i olarak anılmaktadır.⁵⁴ Kitâbü'l- srâiliyyât adlı eserinin⁵⁵ israiliyat kavra-

⁵³ bn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed el-Ukberî (öl. 387/997), *el-bânetü'l-Kübrâ* (I-IX), thk. Osman Abdullâh Adem el-Etyûbî, Riyad 1994, IV, 213.

⁵⁴ Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdillâh el-Kustantinî (öl. 1067/1656), *Ke fû'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütûbi ve l-Fünûn* (I-II), Beyrut 1992, II, 1328.

⁵⁵ Kâtip Çelebi, *Ke fû'z-Zünûn*, II, 1390; el-Ba dâdî, smâil b. Muhammed Emîn el-Bâbânî (öl. 1399/1979), *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Müellifin* (I-II), stanbul 1951, II, 501.

mının tarihi açısından ba langıç noktası olu turdu u dü ünülebilir. Vehb, yazdı ı eserlerinde okudu u kitaplardan bolca alıntı yapmı , onun eserlerinden de bn Kuteybe, Taberî ve Mes'ûdî gibi müellifler alıntılar yaparak kendi eserlerini zenginle tirmi lerdir.

Bu dönemin bir ba ka önemli ismi olan Muhammed b. shak (öl. 151/768), yazdı ı eserlerinde Yahudi ve Hristiyanların dinî kitaplar dizisinden çokça istifade etmi tir. bn shak, Vehb'in dı nda Eski ve Yeni Ahid'den lafzî tercümeler halinde pasajlar veren en eski Arap müellif olarak görülmektedir.⁵⁶

Hicrî üçüncü yüzyılda Vehb ve bn shak'ın telifleri tarzında yazılan eserlerin sayısı artmı tir. Aynı yüzyılda çe itli varlıkların sahip oldukları ilginç özellikleri anlatan bir edebiyat türü daha geli mi tir. Bu türe ait kitaplar isimlendirilirken genellikle "acâib" kelimesi kullanılmı - tır: Acâibu'l-büldân, acâibu'l-Hind, acâibu'l-mahlukât, acâibu'l-bahr gibi.⁵⁷ bn Nedîm bu tür kitaplar ve isimleri hakkında bazı malumatlar vermektedir.⁵⁸ Bu durumda hicrî üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda;

i) Peygamberlerin ve geçmi ümmetlerin ya adı ı ilginç ve harikulade olayların, kıyamet alametlerinin, fitne ve melahimlerin gelecekte zuhur edecek olayların anlatıldı ı;

ii) Çe itli varlıkların ilginç (ço unlukla uydurma) özelliklerinin anlatıldı ı iki edebiyat türü bulunmaktaydı. Mes'ûdî, ilim ifade eden ve etmeyen bilgi türlerinden söz ederken "alıcı konumunda olan dinleyicilerin kabul veya reddetmek mecburiyetinde olmadı ı bir bilgi türünden"

⁵⁶ Horovitz, Josef, *İslami Tarihçili in Do u u*, çev. Ramazan Altınay, Ramazan Özmen, Ankara 2002, s. 83.

⁵⁷ Geni bilgi için bkz. Kut, Günay, "Acâibu'l-Mahlükât" D A, I, 315-317.

⁵⁸ bn Nedîm, *Fihrist*, I, 126, 186, 187, 373.

bahsetmekte ve israiliyat haberleri ile acâibu'l-bihâr haberlerinin bu bilgilere dahil olduğunu söylemektedir.⁵⁹ Vehb'in Kitâbu'l-srailiyyâtı ve ismi el-Fihrist'te belirtilen diğer yazarların Acâibu'l-Bahr kitapları nedeniyle, Mes'ûdî'nin birincisine israiliyat ikincisine de acâibu'l-bihâr adını verdiğini düünebiliriz. Tottoli ismi geçen makalesinde srailiyyât adlı bir kitabın var olabileceğiyle ilgili çeşitli örnekler vermesine, özellikle bnü'l-Müracca'dan alıntı yaptı. *"Bu raviler bize Vehb b. Münebbih'ten gelen [el-srailiyyat'tan rivayette bulunmuşlardır]"*⁶⁰ ifadesine rağmen Vehb'in Kitâbü'l-srâiliyyât adlı bir eserinin olup olmadığı konusunda kuşaklar olduğunu belirtir.⁶¹

Vehb b. Münebbih ve bnü'l-Müracca gibi müelliflerin tek kaynağı el-kütüb değildi. Onlar kitaplarını zenginleştirmek için, kitaplardan okudukları ve öncekilerden duydukları rivayetlerin yanında bilgileri gördükleri okuyazar kimselerden istediklerini de yazıyorlardı. Müelliflerin, bilgi kaynaklarını zikrederken kullandıkları ifade kalıpları buna açıkça işaret etmektedir. İmdi bu ifade kalıplarını incelemek istiyoruz.

el-Kütüb'ten Rivayet Etme Yapıları

Günümüze kadar ulaştığımız ilk dönem kaynaklarda yer alan rivayetlerin önemli bir kısmında kitaplardan alıntı yapan raviler, bu durumu çeşitli cümle yapılarıyla ifade etmektedir. Bu ifade kalıplarından bazısında ravi, kitaplardan bizzat kendisinin okuduğunu belirten beyanlarda bulunurken, bazısında kitaplar okuyan birinden duyduğunu belirten ifadeler kullanılmıştır. Her iki grupta geçerli olmak üzere rivayetle-

⁵⁹ Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen İbnü'l-Huseyn (öl. 346/957), *Murûcû'z-Zeheb ve Meâdini'l-Cevher* (I-II) thk. Muhammed Muhyiddin el-Hamîd, Beyrut 1973, II, 228.

⁶⁰ Tottoli, a.g.m. 203.

⁶¹ Tottoli, a.g.m. 206.

rin bir kısmında alıntı yapılan kitap adı açıkça veya müphem biçimde belirtilmi , ço unda ise 'kitaplar' gibi genel ifadeler kullanılmı tır. A a-
da ravilerin kullandıkları cümle kalıplardan bazıları bulunmaktadır.

1. Kara 'tü/Kara 'te/karaet/kâne yakrau 'l-kütüb:

Rivayetlerin bazısında rivayet zincirinin sonunda yer alan ravi-
nin, "... (kitaplarda) okudum..." dedi i nakledilmektedir. "Kara'tü =
okudum" ifadesi, ilgili rivayetlerde en çok kullanılan kalıptır. Onlardan
birkaç örnek öyledir: "Kitapların bazısında okudu uma göre İsa b.
Meryem (as) öyle dedi: Ey Havârilere toplulu u..."⁶²; "Kitapların bazı-
sında okudu uma göre Allah öyle emretti: Beni tanıyan biri bana isyan
etti inde..."⁶³; "Münezzel kitaplardan bazısında okudum..."⁶⁴; "Geçmi
kitaplarda okudu uma göre, Yüce Allah Tevrat'ın bazı sıfırlarında öyle
diyor..."⁶⁵; " İlk kitaplardan bir kitapta öyle okudum..."⁶⁶; "Himyer di-
linden tercüme edilen kitapların bazısında unu okudum: Zorluk son
haddine ula tı mda kolaylık (ba lamı) olur;"⁶⁷; "Kitapların bazısında
unu okudum: Dünyanın tatlılı ı ahiretin acısı; dünyanın acısı ahiretin

⁶² el-Huttelî, Ebû shâk brahim b. Abdullah (öl. 270/883), *Muhabbetullah* thk. Adil b. bn
Abdu akûr, Riyad 2003, 23.

⁶³ el-Hatli, Ebu'l-Kâsım, shâk b. brahim b. Sinîn (öl. 283/896), *Kitâbü'd-Dibâc*, thk. brahim
Salih, 1994, 65. Bu söz Abdullah b. Selâm'dan rivayet edilmi tir.

⁶⁴ es-Semerkandî, Ebu'l-Leys b. Muhammed (öl. 373/983), *Bahru 'l-Ulûm* (I-III), thk. Mahmûd
Mataracî, Beyrut tsz. I, 483; es-Sa'lebî, Ebû shâk Ahmed b. Muhammed (öl. 427/1035), *el-
Ke f ve 'l-Beyân an Tefsîri Âyi 'l-Kur'an* (I-X), thk. Ebû Muhammed b. Â ûr, Beyrut 2002, IV,
191.

⁶⁵ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed ibnu'l-Huseyn (öl. 458/1065), *u'abü 'l- mân* (I-X) thk. Ebû
Muhammed Hacer Za lul, Beyrut 1990, II, 355.

⁶⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 39.

⁶⁷ es-Selefî, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed (öl. 576/1180) , *et-Tâsi' mine 'l-Me ihati 'l-
Ba dâdiyye*, ysz. 2004, 113.

tatlılı ıdır...”;⁶⁸ “Münezzel kitapların bazısında unu okudum: Ben Malikü'l-mülûk olan Allah'ım...”;⁶⁹ “Havarîlerden bir adamın kitabında unu okudum: E er sana bela u rarsa...”⁷⁰

“Kara'te= okudun” ifadesi Abdullah b. Amr ile Abdullah b. Zübeyr arasında geçen bir konu mada yer almaktadır. Rivayete göre bn Zübeyr ona hitaben öyle demi tir: “Ey bn Amr, sen ki kitaplar okudun ve Hz. Muhammed (s)'e arkadaş lık ettin...”⁷¹ Yine rivayete göre Mâlik b. Dînâr öyle demi tir: “Kitapların bazısında okudu uma göre...”⁷² Fatıma binti Merri'l-Has'amiyye adlı bir kadın kâhinden söz edilen bir rivayette “karaet = okudu” ifadesiyle, onun kitaplar okumu oldu u belirtilmi tir.⁷³

“Okurdu/okuyordu” anlamına gelen “kâne yakrau” ifadesi de rivayette sıkça kar ıla tı ımız bir kalıp biçimidir. Onlardan bazıları öyledir: “...Sonra Abdullah b. Amr –ki o kitaplar okurdu– öyle dedi: ...”;⁷⁴ “Cafer kitaplar okurdu, dedi ki: Lokman, marangozluk yapan Habe li bir kuldu...”;⁷⁵ “...Sonra Varaka b. Nevfel'e –o kitaplar okurdu– gitti. Ona olayı haber verdi...”⁷⁶ Tabakât ve cerh-tadil kitaplarında bazı ravilerin

⁶⁸ bn Ebî'd-Dünya, Ebü Bekir Abdullah b. Muhammed (öl. 281/894), *el-Cü'*; thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Beyrut 1997, 143. Bu müellifin kitabında bu tür alıntılar çok sayıda bulunmaktadır. Alıntılardan, sözünü etti i kitapların bir bölümünün edebî/ahlakî eserler oldu u anla ılıyor.

⁶⁹ es-Semerkindî, *Bahru'l-Ulüm*, I, 483. Bu kaynaktaki buna benzer ifade çok yer almaktadır.

⁷⁰ Sa'lebî, *el-Ke f ve'l-Beyân*, II, 135. Bu kitapta Tevrat'tan, ncil'den ve di erlerinden okundu u belirtilen birçok ifade yer almaktadır.

⁷¹ bn Hanbel, *Müsned*, XI, 621.

⁷² Beyhakî, *uabü'l-İmân*, VI, 323.

⁷³ Bkz. dipnot 15.

⁷⁴ bn Hanbel, *Müsned*, XI, 469; Benzer rivayet için bkz. Ebü Davud, *Sünen*, IV, 114; bn Ebî eybe, *Musannef*, VII, 467.

⁷⁵ bn Ebî eybe, *Musannef*, VII, 74.

⁷⁶ el-Fakihî, *Abhâru Mekke*, IV, 88.

kitaplar okudukları özellikle belirtilmi tir.

2. *Vecedtü/Ecidü/le-ecidü/necidü/lenecidü:*

[Bu ifadelerle bazen Arap literatürüne ait kitaplar kastedilmi tir. “Bu kasideyi, Ebu'l-Minhâl el-E câi el-As'ar'e nispet edilen kitapların bazısında buldum”⁷⁷ örne inde oldu u gibi konumuzun dı ında kalan kullanımları buraya almadık.]

Bazı rivayetlerde ravi, nakletti i haberi kitaplarda buldu unu ifade etmek üzere “vecedtü = buldum; ecidü = buluyorum; le-ecidü = gerçekten buluyorum; necidü = buluyoruz; lenecidü = gerçekten buluyoruz” gibi ifadeler kullanmaktadır. A a ıda buna dair bazı örnekler verilmi tir.

“Kitapların bazısında buldu uma göre, Yüce Allah öyle diyor: Kulum bana itaat etti inde...”⁷⁸; “(Yol ortasında gördü üm ta ın) sıfatını kitapların bazısında buldum; srailo ullaı onunla dokuz kez savadır...”⁷⁹; “Kitaplardan bazısında Ebû Bekir Sıddık'ın adını Yermük günü savamızda, Ömer Faruk'un adını demirden boynuzda, Osman Zinnûreyn'in adını... buldum.”⁸⁰; “Ben u kitapları okuyorum ve Allah'ın indirdi i kitaplardan bazısında unu buldum...”⁸¹; “Kitaplardan bazısında buldu uma göre havariler sa (as)'a gelerek...”⁸²; “Kitaplardan bazısında buldu uma göre Allah öyle diyor: Kula servet olarak ben yete-

⁷⁷ bn ebb, Ömer b. Ubeyde (öl. 262/876), *Tarihu'l-Medîne*, thk. Fehîm Muhammed eltût, Cidde 1979, I, 284.

⁷⁸ bnü'l Mübârek, Ebû Abdîrrahman Abdullah (öl. 181/797), *Kitâbü'z-Zühd veyelîhi Kitâbü'r-Rekâik*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, Beyrut 2004, I, 318.

⁷⁹ Nuaym b. Hammâd, *Fîtez*, I, 59.

⁸⁰ Nuaym b. Hammâd, *Fîtez*, I, 115.

⁸¹ Fakihî, *Ahbâru Mekke*, III, 40.

⁸² el-Muhallis, Ebû Tahîr Muhammed b. Abdîrrahman el-Ba dâdî (öl. 393/1003), *el-Muhallisiyyât* (I-IV), thk. Nebîl Sa'duddîn el-Cerâr, Katar 2008, III, 208.

rim...”⁸³; “Kitaplardan bazısında buldu uma göre Allah öyle der: Kulum bana itaat etti inde...”⁸⁴ Kitaplardan bazısında buldu uma göre Adem (as) rükn-ü yemânî tarafına do ru iki rekat namaz kıldı...”⁸⁵; “ üphesiz ben Allah’ın kitaplarından ve Tevrat’tan okudu um (yazılar)da unu buluyorum: Ben Allah’ım; benden ba ka ilah yoktur...”⁸⁶; “ üphesiz ben bu kitapları okuyan biriyim ve ben kitaplardan okudu um (yazılar)da unu buluyorum: üphesiz malhame ve katil olacak...”⁸⁷; “ üphesiz ben, Allah’ın indirdi i kitapların bazısında unu buluyorum: Bir kul benden ancak farz kıldıklarımı eda etmekle kurtulabilir...”⁸⁸; “Yeryüzünde el-Kitab’ı veya kitapları benden daha iyi bilen kimsenin olmadı mı ehl-i kitap bilir. üphesiz ben, [Ey Ömer,] senin vasfını ve senin bizi bu Deyr’den (ruhban evi) çıkaraca mı (bu kitaplarda) buluyorum”⁸⁹; “Kitaplarda buldu umuza göre âhir zamanda...”⁹⁰; Kitaplarda buldu umuza göre, Allah’ın öyle kulları vardır ki...”⁹¹ “Kitapta buldu umuza göre Allah öyle der: Ey Âdemo lu, sen bana kulluk etti in ve bana yöneldi in sürece...”⁹²; “Haber aldı mıza veya kitapların

⁸³ Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah sbahânî (öl. 430/1038) *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ* (I-X), Beyrut, 1967, IV, 26.

⁸⁴ Ebû Nuaym, *Hilye*, IV, 38.

⁸⁵ bn Ebi'd-Dünya, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed (öl. 281/894), *el-Yakîn*, thk. Yasin Muhammed es-Surs, Beyrut tsz. 44.

⁸⁶ bn Batta, *hâne*, IV, 213.

⁸⁷ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III, 38.

⁸⁸ Ebû Davud, Süleyman b. E 'as es-Sicistânî (öl. 275/888), *ez-Zühed*, thk Ebû Temîm Yasir b. brahim, Kahire 1993, 33.

⁸⁹ el-Zeccâcî, Abdurrahman b. shâk el-Ba dâdî (öl. 337/948), *el-Emâlî*, thk. Abduselâm Hârûn, Beyrut 1987, 39.

⁹⁰ afî, Ebû Abdillâh Muhammed b. drîs (öl. 204/819), *el-Müsne'd*, Beyrut 1980, 83.

⁹¹ el-Cüzcânî, Ebû Osman Saîd b. Mensûr (öl. 227/842), *et-Tefsîrû min Sünen* (I-V), thk. Sa'd b. Abdillâh, Riyad 1997, III, 830.

⁹² bn Ebi' eybe, *Musannef*, VII, 184.

bazısında buldu umuza göre Allah bir kula ilim vermez ki..."⁹³; Kitapların bazısında buldu umuza göre hayânın bazısı zaaf, bazısı vakardır..."⁹⁴; "Biz Hz. Peygamber'in sıfatını kitapların bazısında (öyle) buluyoruz: Onun ismi mütevekkildir..."⁹⁵; "Kadim kitaplarda buldu umuza göre bu ehir (Oxyrhynchus - el-Bahnasa), esmer biri tarafından fethedilir..."⁹⁶; " üphesiz biz, kitapların bazısında unu buluyoruz: man açısından bu ümmetin en alt seviyede bulunanı..."⁹⁷; " üphesiz biz, kitapların bazısında unu buluyoruz: Bir kula verilen ilim onu hidayete sevk ettiğinde, Allah ondan aklını alır."⁹⁸; " üphesiz, onun (toprak parçasının) sıfatını kitaplarda buluyoruz; orada cennetin a açları var..."⁹⁹; " üphesiz Kurey 'i el-Kitab'ta (...) buluyoruz".¹⁰⁰

3. *Fî ba'di'l-Kütüb:*

Kitaplardan nakilde bulunan raviler nadiren kitap ismi vermekte; ço unlukla "fî ba'di'l-kütüb = kitapların bazısında/bazı kitaplarda" ifadesini kullanmı lardır. Bu ifade bazen "önceki / ilk / münezzel / Allah'ın indirdi i" gibi sıfatlarla nispeten belirginle tirilmi tir. Bazı örnekler öyledir:

"Bizim yanımızda Vehb gibi sizde bulunan kitapları okuyan biri var; onun kitaplardan bazısında okudu una göre gayri me ru çocuk

⁹³ Dârimî, *Sünen*, I, 320.

⁹⁴ Bezzâr, *Müsned*, IX, 64.

⁹⁵ Âcurî, *erîa*, III, 1446-7.

⁹⁶ el-Vâkidî, Muhammed b. Ömer (öl. 207/822), *Futühü' - âm* (I-II), Beyrut 1997, II, 251.

⁹⁷ bnü'l-Mübârek, *Zühd*, I, 505.

⁹⁸ el-Havlânî, Ebu'l-Âli Abdulcebbâr b. Abdillâh (öl. 370/980), *Târîhu Dâreyyâ*, Dima k 1950, 79.

⁹⁹ el-Misrî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh (öl. 257/871), *Futûhu Mısır ve'l-Ma rih*, Kahire 1994, 183.

¹⁰⁰ es-Sülî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya (öl. 335/946), *Edebü'l-Kitâb*, Mısır 1922, 28.

...”¹⁰¹; “Kitapların bazısında öyle anlatılır: sâ b. Meryem Yahya b. Zeke-riyya ile kar ıla tı...”;¹⁰² “Zemzem bazı kitaplarda öyle yazılmı tır: Onun tadı...”;¹⁰³ “ it b. Âdem’in kitaplarından geçmi ümmete ait bir kitapta yer almaktadır ki, Âdem (a.s.) öyle dedi: Ey Rabbim, bana ölümü göster...”;¹⁰⁴ “Bazı kitaplarda öyle yazılmı tır: Allahu Teâlâ der ki, Ey bana sevgiyle yönelenler...”¹⁰⁵

4. An ba'di men/mimmen karae'l-kütüb

Kitaplardan nakledildi i söylenen bilgiler her zaman birinci a ızdan kitaplar okuyan kimselerden rivayet edilmemi tir; haber bazen kitaplar okuyan müphem birine isnad edilmi tir. Ravi bunu ifade etmek üzere “an ba'di men karae'l-kütüb = kitaplar okuyan bazı kimselerden rivayet edilmi tir...” veya “mimmen karae'l-kütüb = kitap okuyanlardan rivayet edilmi tir” gibi bir kalıp kullanmı tır. Bununla ilgili bazı örnekler unlardır:

“Kitap okuyanların bazısından rivayet edildi ine göre, Zülkar-neyn yeryüzünün do usundan ve batısından dönüp Babil'e vardı ında...”;¹⁰⁶ “Kitap okuyanların bazısından rivayet edildi ine göre, Tevrat ehli öyle iddia eder: uayb'ın ismi Tevrat'ta...”;¹⁰⁷ “(smi meçhul olan)

¹⁰¹ Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (öl. 211/826), *el-Musannef*(I-XI), thk. Habîb Abdurrahman el-A'zamî, Beyrut 1983, VII, 455.

¹⁰² bn Abdi Rabbih, Ebû Ömer ihâbüddin Ahmed b. Muhammed (öl. 328/940), *el-İkdü'l-Ferîd*(I-VIII), Beyrut 1983, VIII, 92.

¹⁰³ el-Fâkihî, *Ahbârü Mekke*, II, 31.

¹⁰⁴ Ebu' - eyh el- sbahânî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed (öl. 369/979), *Kitabu'l-Azame*(I-V) thk. Muhammed b. drîs el-Mübârekfûri, Riyad, 1988, III, 942.

¹⁰⁵ Muhallis, *el-Muhallisyyât*, III, 121.

¹⁰⁶ bn Ebi'd-Dünya, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed (öl. 281/894), *el- 'tibâr ve A'kâbü's-Sürûr ve'l-Ahzân*, thk. Necm Abdurrahman Halef, Amman 1993, 79.

¹⁰⁷ es-Suyutî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekir (öl. 911/1505), *ed-Dürri'l-Mensûr* (I-VIII), Beyrut 1993, III, 500.

bu vezir, geçmi kitapları, eskilerin haberlerini ve Danyal'ın melahimini okuyanlardan biriydi...";¹⁰⁸ "Kitaplar okuyanlardan biri olan Kürdûs b. Amr'den rivayet edildi ine göre, Allah'ın indirdi i kitaplardan birinde..."¹⁰⁹

İgili Rivayetlerin Genel çeri i

Kitaplarda bulundu u veya kitaplar okuyan kimselerden alındı ı söylenen rivayetler, içerik olarak en çok Tasavvufi konular ekinde isimlendirebilece imiz alanda yo unlamaktadır. Bu alan içinde özellikle Allah sevgisi, Allah ile yetinmek, Allah'a gönülden itaat ve teslimiyet, dünya hayatının aldatıcılı ı ve kötülü ü, ahiret hayatının üstünlü ü ve güzelli i, yoksullu un yüceltilmesi gibi konulardan söz edilmektedir. Bu konular bazen açıklayıcı bilgi, bazen ö ütler halindedir. Bilgi veya ö üt verilirken kimi zaman bir Peygamber'in dilinden, kimi zaman Allah'ın sözü veya bir kitabın ifadesi olarak verilmektedir.

Kıyamet alametleri, gelecekte ortaya çıkacak karga a ve fitneler, Mehdi, Deccal, cennet-cehennem gibi konular da üzerinde durdu umuz rivayetlerde sıkça rastladı ımız konulardır. Aynı ekinde melekler, özellikle Mikail ve ölüm mele i, kitaplar okuyan kimselerin a zından rivayet konusu edilmi lerdir.

Çokça söz edilen konu ba lıklarından biri de Peygamberler ve geçmi ümmetler hakkında haberlerdir. Bu alanda en çok ismi geçenler Hz. Adem, Hz. Musa, Hz. it, Hz. Davut, Hz. sa peygamberlerdir. Kitap isimlerinden en çok Tevrat, ncil, Zebur ve Danyal'ın kitabının adı geç-

¹⁰⁸ Vâkidî, *Futûhu' - âm*, II, 91.

¹⁰⁹ bn Ca'd, Ali el-Cevherî el-Ba dâdî (öl. 230/845), *Müsned*, thk. Amir Ahmed Haydar, Beyrut 1990, 28; bn Ebi'd-Dünya, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed (öl. 281/894), *el-Evlyâ*, thk. Muhammed es-Saîd Za lül, Beyrut 1992, 21.

mekte; fakat ço unlukla kitap adı verilmeyip sadece 'kitaplar' veya müphem ekilde tanımlayıcı sıfatlarla birlikte 'önceki/bazı/münezzel kitaplar' açıklaması yapılmaktadır.

Hz. Peygamber'in nübüvvetinin önceki kitaplarda müjdelenmi oldu u konusu, kitaplar okumu farklı kimselerin dilinden, farklı yer ve zamanlarda defalarca dile getirilmi tir. Aynı ekilde Hz. Ömer'in sertli i vb. özelliklerinin çe itli kitaplarda yer aldı ı nakledilmi tir.

Kâbe, Zemzem, herhangi bir yer veya bir nesneye ait birtakım özelliklerin kitaplarda yer aldı ını belirten veya onların çe itli vasıflarını anlatan alıntılar da inceledi imiz rivayetlerde bulunan mevzulardır.

Sonuç

Kavramlar tarih boyunca, zamanın artlarına göre farklı anlamlar yüklenerek varlıklarını devam ettirmişlerdir. Reinhart Koselleck'in siyasi kavramlar üzerinde çalıştığı bu konuyu, siyasi olmayan fakat slam toplumunu ve edebiyatını derinden etkileyen 'israiliyat' kavramının arka planında yer alan el-kütüb kavramı üzerinde uygulamaya çalıştık.

Tottoli, israiliyat kavramının ortaya çıkışı ve dönem içinde kazandığı anlamlar üzerine bir çalışması yapmış ve bu kavramın başlangıcını, daha önceki çalışmalardan da esinlenerek Mes'ûdî ile başlatmıştır. Ondan önce, benzer anlamlara gelen el-kütüb kavramı kullanılmaktaydı. Burada dikkatimizi çeken konu, slam öncesi dönemden tabiûn ve sonrası dönemlere kadar el-kütüb kavramının geçirdiği gelişim/dönüşümler olmuştur. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bulgulara göre el-kütüb kavramının tarih yolculuğunun, aşağıda özetlenen süreçlerden geçtiğini düşünmekteyiz.

slam öncesinde Mekke ve civarında el-kütüb kelimesi Tevrat ve kısmen ncil anlamına gelmekteydi. Genel olarak halk, Tevrat ve ncil'i ismen belki biliyorlardı ama içerikleri hakkında ayrıntılı bilgileri yoktu. Civar bölgede ya ayan Yahudiler içinde Tevrat'ı bilen az sayıda din bilginlerin yanında, Arapların içinde Hristiyanlık zaviyesinden Tevrat ve ncil'i okumu olan birkaç ki i bulunmaktaydı.

slam'ın geli iyle birlikte, Kur'an'dan önceki kitaplara yer yer atıflar bulundu undan bu kitaplara ilgi do du. Ashaptan bazıları bu kitaplardan bazı alıntılar yapmaya merak duydular ancak Hz. Peygamber kesin bir biçimde bunu engelledi. Bu nedenle kitaplar Hz. Peygamber'in vefatına kadar Müslümanlar için meçhul kalmaya devam etti.

Sahabe döneminde Yahudi veya Hristiyanlıktan slam'a dönen din bilginlerinin kitaplardan naklettiklerini söyledikleri bilgiler Müslümanların ilgisini çekti. Bunun nedeni, mühtedi din bilginlerinden duydukları sözlerin, Hz. Peygamber'in nübüvvetinin önceki kitaplarda bahsedilmesi gibi slam inançlarını destekleyici eyler olmasının yanında, önceki peygamberler, gelecekle ilgili haberler, kıyamet alametleri, cennet, cehennem gibi halkın her zaman en çok merak etti i konularla ilgili esraren-giz, abartılı ve detaylı nakiller içermesiydi. Abdullah b. Amr'ın da içinde bulundu u birkaç sahabi, yalnızca mühtedi din bilginlerinden duyduklarıyla yetinmemi kendisi de bazı kitapları okumu ve çevresindeki insanlara bunlardan nakiller yapmı tı. Bu çalı malar Müslüman zihinlerde el-kütüb kelimesinin yer etmesine neden oldu.

Tabiûn döneminde el-kütüb incelemeleri ço aldı. Özellikle Hristiyan kutsal kitaplar dizininden ve dinî kitaplarından alıntılarla olu turulmu sistematik eserler yazıldı. Bu kitapların kayna ı genel itibarıyla

“el-kütüb” idi. Ba langıçta Tevrat ve kısmen ncil anlamına gelen el-kütüb kavramı geni lemi , Hıristiyan kutsal kitaplar zinciri, bu kitaplar üzerine yapılan çalı malar ve hatta daha yo unluklu olmak üzere edebimenkıbevi dinî kitapların tümünü içine almı tı. Buna ilaveten ‘kitaplar okumu ’ kimselerden duyulan nakiller de el-kütüb bilgileri çerçevesine dahil edilmi ti. Daha sonraki dönemlerde el-kütüb kavramı daha da geni ledi ve tabiün döneminden itibaren Hristiyan dinî kitaplarına dayanılarak yazılan tarih, tefsir ve zühd kitaplarını da içine aldı. Tarihsel süreç içinde kitaplardan yapılan nakiller, kar it bir hareketi de do urmu tu. Yabancı dinlerin dinî kitaplarına kar ı sahabe döneminden itibaren ba -layan muhalefet, etkisini gittikçe arttırdı. Hicrî dördüncü asırdan itibaren bu kitaplardan yapılan nakiller iyice azalıp kayboldu. Yabancı dinlere ait kitaplardan yapılan nakiller durmu tu ama slam literatürüne girmi olan yabancı nakiller kitaptan kitaba nakledilmeye devam ediyordu. Bu a amada el-kütüb kavramı, kullanıma elveri siz hâle geldi inden yerini yava yava israiliyat kavramına bıraktı.

KAYNAKÇA

- Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San’ânî (öl. 211/826), *el-Musannef*(I-XI), thk. Habîb Abdurrahman el-A’zamî, Beyrut 1983; Tefsir (I-III), thk. Mahmûd Muhammed Abduh, Beyrut 1998.
- el-Âcurî, Ebû Bekr Muhammed ibnu’l-Huseyn (öl. 360/971), *e - eria* (I-V), thk. Abdullah b.Ömer b. Süleyman ed-Demîcî, Riyad 1999.
- el-Ba dâdî, smaîl b. Muhammed Emîn el-Bâbânî (öl. 1399/1979), *Hedyyetü l-Ârifîn Esmâü l-Müellifîn ve Âsârü l-Müellifîn* (I-II), stanbul 1951.

- el-Becelî, Ebu'l-Kâsım Temmâm b. Muhammed (öl. 414/1023), *el-Fevâid*(I-II), Riyad 1991.
- el-Beydâvî, Ebû Saîd Abdullah b. Ömer (öl. 685/1189), *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*(I-V) Beyrut 1997.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed ibnu'l-Huseyn (öl. 458/1065), *u'abü'l- mân* (I-X) thk. Ebû Muhammed Hacer Za lül, Beyrut 1990.
- el-Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr (öl. 292/905), *Müsned* (I-XVIII), thk. Heyet, Medine 2009.
- Bilmez, Bülent, "Begriffsgeschichte'nin Babası Reinhart Koselleck ve Tarihbiliminde Yenilik Aray ları", *Tarih ve Toplum*, stanbul 2006, c. 4, Güz, ss. 9-44.
- Bozkurt, Nebi, "Kitap", D A, XXVI, 120-121.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah smail b. brahim (öl. 256/869), *el-Câmiu'l-Müsnedü's-Sahîh* (I-IX), thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Beyrut 2001.
- el-Cerrâr, Nebîl Sa'düddîn Selîm, *el-Îmâ ila Zevâidi'l-Emâlî ve'l-Eczâ* (I-VII), Riyad 2007.
- Cevâd Ali (öl. 1408/1987), *el-Mufasssal fi Tarihî'l-Arab Kable'l- slâm* (I-XX), XV, 319.
- el-Cüzcânî, Ebû Osman Saîd b. Mensûr (öl. 227/842), *et-Tefsîrû min Sünen* (I-V), thk. Sa'd b. Abdullah, Riyad 1997, III, 830.
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman es-Semerkindî (öl. 255/869), *Süneyz*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (I-IV) Riyad 2000.

- Ebû Davud, Süleyman b. E 'as es-Sicistânî (öl. 275/888), *Sünen* (I-IV), thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, Beyrut 1995; ez-Zühd thk. Ebû Temîm Yasir b. brahim, Kahire 1993.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah sbahânî (öl. 430/1038) *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ* (I-X), Beyrut, 1967.
- Ebu' - eyh el- sbahânî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed (öl. 369/979), *Kitabu'l-Azame* (I-V) thk. Muhammed b. drîs el-Mübârekfûrî, Riyad, 1988.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1361/1942), *Hak Dini Kur'an Dili* (I-IX), stanbul 1971.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı* (I-III), çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, stanbul 1999.
- el-Ezrakî Muhammed b. Abdullah b. Ahmed (öl. 250/864), *Ahbâru Mekke* thk. Abdulmelik b. Abdullah (I-II), 2003.
- el-Fâkihî, Ebû Abdillan Muhammed b. shâk (öl. 272/885), *Ahbâru Mekke fi Kadîmi'd-Dehri ve Hadîsîh* (I-VI), thk. Abdulmelik Abdullah Dehî , Beyrut 1993.
- Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Selâm", D A, I, 135.
- Güner, Osman, *Resûlullah 'in Ehl-i Kitap 'la Münasebetleri*, Ankara 1997.
- el-Hâkim, Ebû Abdullah en-Neysabûrî (öl. 405/1014), *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn* (I-IV), thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut 1990.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdîrrahman el-Basrî (öl. 170/787), *Kitabu'l-Ayn Müratteben ala Hurûfî'l-Mu'cem*, (I-IV), thk. Abdulhamîd Hendâvî, Beyrut 2003.
- el-Harâitî, Ebû Bekir Muhammed b. Cafer (öl. 327/939), *Hevâtîfu'l-Cinân*, thk. brahim Salih, 2001.

- el-Hatlî, Ebu'l-Kâsım, shâk b. brahim b. Sinîn (öl. 283/896), *Kitâbü'd-Dîbâç*, thk. brahim Salih, 1994.
- el-Havlânî, Ebu'l-Ali Abdulcebbâr b. Abdillâh (öl. 370/980), *Târîhu Dâreyyâ*, Dima k 1950.
- el-Heysemî, Nureddîn Ali b. Ebî Bekir (öl. 807/1404), *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*(I-X), Beyrut 1992.
- Hıdır, Özcan, "Yahudî Kültürünün Hadislere Etkisi ddiyası, Hadis Tetkikleri Dergisi", stanbul 2005, c. III, sy. 1, ss. 7-37.
- Horovitz, Josef, *slamî Tarihçili in Do u u*, çev. Ramazan Altınay, Ramazan Özmen, Ankara 2002.
- el-Huttelî, Ebû shâk brahim b. Abdullâh (öl. 270/883), *Muhabbetullah* thk. Adil b. bn Abdu akûr, Riyad 2003.
- bn Abdi Rabbih, Ebû Ömer ihâbüddin Ahmed b. Muhammed (öl. 328/940), *el-İkdü'l-Ferîd*(I-VIII), Beyrut 1983.
- bn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed el-Ukberî (öl. 387/997), *el-bânetü'l-Kübrâ* (I-IX), thk. Osman Abdullâh Adem el-Etyûbî, Riyad 1994.
- bn Ca'd, Ali el-Cevherî el-Ba dâdî (öl. 230/845), *Müsned*, thk. Amir Ahmed Haydar, Beyrut 1990.
- bn Ebî eybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed (öl. 235/849), *el-Musannef*(I-XV), thk. Abdulhalik el-Afganî, Karaçi 1987, VI, 318.
- bn Ebî'd-Dünya, Ebû Bekir Abdullâh b. Muhammed (öl. 281/894), *el-Cû'*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Beyrut 1997; *el-Yakûn*, thk. Yasin Muhammed es-Surs, Beyrut tsz. ; *el-'tibâr ve A'kâbü's-Sürûr ve'l-Ahzân*, thk. Necm Abdurrahman Halef, Amman 1993; *el-Evliyâ*, thk. Muhammed es-Saîd Za lul, Beyrut 1992.

- bn Hanbel, Ahmed b. Muhammed (öl. 241/855), *Müsned*(I-L), thk. uayb el-Arnaût ve di erleri, Beyrut 2001.
- bn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali (öl. 711/1311), *Lisanü'l-Arab* (I-XV), Beyrut 1993.
- bn ebbe, Ömer b. Ubeyde (öl. 262/876), *Tarîhu'l-Medîne*, thk. Fehîm Muhammed eltût, Cidde 1979.
- bn Vehb, Ebû Abdillâh Muhammed (öl. 197/813), *el-Câmî fi'l-Hadîs*, Riyad 1995.
- bnü'l Mübârek, Ebû Abdîrrahman Abdullah (öl. 181/797), *Kitâbü'z-Zühd veyelîhi Kitâbü'r-Rekâik*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, Beyrut 2004.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdillâh el-Kustantinî (öl. 1067/1656), *Ke fû'z-Zünûn an Esâmî'l-Kütübi ve'l-Fünûn* (I-II), Beyrut 1992.
- el-Kettâni, Muhammed Abdulhay b. Abdilkebîr (öl. 1382/1962), *et-Terâtîbu'l-dâriyye* (I-II), thk. Abdullah el-Halidî, Beyrut 1927, II, 281.
- Koselleck, Reinhart, *Kavramlar Tarihi*, çev. Atilla Dirim, stanbul 2009.
- Krenkow, F, "Kitap", A. VI, 829.
- Kut, Günay, "Acâibu'l-Mahlûkât" D A, I, 315-317.
- Kuzudi li, Ali, "Rivayetlerin Yapısal Analizine Giri : bn Sayyad ile lgili Rivayetler Üzerine Yöntem Uygulaması", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, stanbul 2009, c. VII, sy. 2, ss. 85-128.
- Lehman, Hartmut and Richter, Melvin, *The Meaning of Historical Terms and Concepts New Studies on Begriffsgeschichte*, Washington 1996.

- el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen bnu'l-Huseyn (öl. 346/957), *Murûcü'z-Zeheb ve Meâdini'l-Cevher* (I-II) thk. Muhammed Muhyiddîn el-Hamîd, Beyrut 1973.
- el-Misrî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh (öl. 257/871), *Futûhu Mısır ve'l-Ma rib*, Kahire 1994.
- el-Muhallîs, Ebû Tahir Muhammed b. Abdirrahman el-Ba dâdî (öl. 393/1003), *el-Muhallisyyât* (I-IV), thk. Nebîl Sa'duddîn el-Cerâr, Katar 2008.
- Mukâtil b. Süleyman el-Ezdî (öl. 150/167), *Tefsîr*; thk. Abdullah Mahmud ahate, (I-V), Beyrut 2002.
- en-Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. uayb, (öl. 303/ 915) *es-Sünenü'l-Kübrâ* (I-X), thk. Hasan Abdülmün'im, Beyrut 2001.
- Nuaym b. Hammâd el-Mervezî, Ebû Abdillâh (öl. 228/843), *Kitâbü'l-Fiten* (I-II), thk. Semîr Emîn ez-Züheyri, Kahire 1991.
- es-Sa'lebî, Ebû shâk Ahmed b. Muhammed (öl. 427/1035), *el-Ke f ve'l-Beyân an Tefsîri Âyi'l-Kur'an* (I-X), thk. Ebû Muhammed b. Â ûr, Beyrut 2002.
- es-Saâlibî, Abdülmelik b. Muhammed b. smail (öl. 429/1037), *Fikhu'l-Lüga ve Sirru'l-Arabîyye*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Kahire 2002.
- es-Selefî, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed (öl. 576/1180) , *et-Tâsi' mine'l-Me ihâti'l-Ba dâdiyye*, ysz. 2004.
- es-Semerkandî, Ebu'l-Leys b. Muhammed (öl. 373/983), *Bahrü'l-Ulûm* (I-III), thk. Mahmûd Mataracî, Beyrut tsz.
- es-Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya (öl. 335/946), *Edebü'l-Kitâb*, Mısır 1922.

- es-Suyutî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekir (öl. 911/1505), *ed-Dürrü'l-Mensûr* (I-VIII), Beyrut 1993.
- e - afîi, Ebû Abdillâh Muhammed b. drîs (öl. 204/819), *el-Müsned*, Beyrut 1980.
- et-Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed (öl. 360/970), *el-Mu'cemü'l-Kebîr* (I-XXV), thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefi, Mısır 1994.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (öl. 310/922), *Câmi'ü'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân* (I-XXIV), thk. Ahmed Muhammed akir, Beyrut 2000
- Toprak, Mehmet Sait, " slamî Gelenekte Kitabet Aleyhtarlı mın Yahudi Men ei ddiyası, Dr. M. Sait Toprak, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, zmir 2007, sy. XXV, , ss. 147-175.
- Tottoli, Roberto, " slamî Literatürde srâiliyyât Teriminin Kökeni ve Kullanımı", çev. Mesut Kaya, *Marifé*, Konya 2010, c. X, sy. 2, ss. 201-215.
- Türk, Nurdo an, *Kur'an'da Kitap Kavramı* (basılmamı doktora tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- Türker, Ömer, "Mukâtil b. Süleyman", D A, XXXI, 134-136.
- Üzüm, İyas, "Kitap", D A. XXVI, 121-122.
- el-Vâkidî, Muhammed b. Ömer (öl. 207/822), *Futûhü' - âm* (I-II), Beyrut 1997.
- ez-Zeccâcî, Abdurrahman b. shâk el-Ba dâdî (öl. 337/948), *el-Emâlî*, thk. Abdusselâm Hârûn, Beyrut 1987.
- ez-Zemah erî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr (öl. 538/1143), *el-Ke âf'an Hakâiki avâmidî't-Tenzil* (I-IV), Beyrut 1986.